

технологияларнинг шиддат билан ривожланиши зиёли инсонларнинг, хусусан, сўз усталари, қалам соҳиблари, жумладан, адиблар, тилшунос олимлар, журналистларнинг ўз тилининг ривожланиш жараёнига ҳисса қўшиш истагини ошириб, уларнинг ушбу тил тараққиёти жараёнига баъзан объектив, баъзан субъектив фикр-мулоҳазалар билан “онгли аралашуви”га олиб келади [1;171].

Лексика, семасиология соҳасида олиб борилаётган тадқиқот натижалари сўзнинг лексик-семантик тузилишида янги компонентларнинг (маъно нозикликлари, фарқловчи хусусиятлар, оттенкалар) пайдо бўлишида сўз усталари, ўз тилининг фидойи жонкуярлари, қалам аҳли, жумладан, истеъдодли адиблар, талантли ва тезкор журналистларнинг ҳиссаси ва ўрнининг аҳамиятини аниқлашга имкон беради. Табиатан ҳақиқий истеъдод соҳиблари бўлган бу инсонлар она тилининг табиати ва ўзига хос хусусиятларини ич-ичдан (интуитив) ҳис қилиб, англаган ҳолда борлиқни сўзлар воситасида аниқ ифодалаб беришга интиладилар ва сўзларнинг маъно тузилмасида янги ноёб семалар (маъно ва маъно нозикликлари)нинг шаклланиш жараёнига ўзларининг ижодий фаолиятлари билан сермахсул ҳисса қўшадилар [2;89]. Тадқиқотчи, тилшунос олимларнинг вазифаси лексик-семантик маънонинг шу янги компонентларини илмий асосда аниқлаб, ҳаммабоп луғатларга киритилишига баҳоли қудрат ёрдам кўрсатишдан иборат [3;4].

Масалан, турфа хил маъно нозикликлари билан доктор, врач каби маънодошларидан яққол ажралиб турадиган *шифокор* сўзининг илк бор ўзбек тили тизимида ҳосил бўлишида қалам соҳиблари, хусусан, журналистларнинг хизмати беқиёс. Миллийлик бўёқларига бурканган, ажиб ноёб маъно нозикликларига эга шифокор сўзи алоҳида, монографик ҳажмдаги илмий тадқиқотга муносибдир [5; 57].

Аммо, айтиб ўтиш жоизки, оммавий ахборот воситаларида айрим ҳолларда сўз ва атамалар ҳар доим ҳам тўғри қўлланмайди. Масалан, *принцип* сўзи ўрнида *тамойил* сўзининг қўлланишини у қадар асосли деб бўлмайди. *Принцип* атамасининг ўзбекчаси *тамойил* эмас. *Тамойил* араб тилидан ўзбек тилига XIY-XV асрларда ўзлашган бўлиб, рус тилидан ўтган асрда ўзлашган *тенденция* сўзининг маъносига яқин тушунчани англантиб келган.

Принцип байналминал сўзига беш томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (қисқача: ЎТИЛ)да шундай изоҳ берилган: «ПРИНЦИП 1 Бирор назария,

таълимот, дунёқараш ва ш. к. нинг дастлабки, асосий қонун-қоидаси; фаолият учун асос қилиб олинадиган бош ғоя, қонун-қоида. Қонунларимизда сайлов *принциплари* тўла ва аниқ акс этиши зарур. «Фан ва турмуш». Қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий *принциpidир*. Газетадан... 2 Хулқ-атвор, хатти-ҳаракат меъёрларини белгилайдиган, киши оғишмай амал қиладиган ички ишонч, нуқтаи назар, қараш, маслак. *Принципи йўқ одам. Принцип юзасидан иш тутмоқ»* [ЎТИЛ, III, 309].

Тамойил сўзи ушбу «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да китобий сўз сифатида қуйидагича изоҳланган: «ТАМОЙИЛ 1 Майл. мойиллик. Ваҳший халқларда қонхўрликка *тамойил* зўр бўлади. Бу – шубҳасиз ҳақиқат! Ойбек, Танланган асарлар. 2 Бирор соҳада тартиб, қоида тусини олган нарса, *тадрижвий йўналиши* (таъкид бизники – Б.Д.). Халқ афсоналарида *реалистик тамойил* шу тарзда тобора кучайиб борди. «Фан ва турмуш». ...бозорларимизда ўша азалий удумларимизни, *тамойилларимизни* тиклаш, бозорни миллий кадриятларимизнинг кўзгуси сифатида намоён қилиш лозим. Газетадан» [ЎТИЛ, III, 655]. Ушбу беш томли Ўзбек тилининг изоҳли луғатида *тамойил* сўзини эскирган услубий белгиси билан берилиши у қадар тўғри эмас.

Ҳатто собиқ совет тузумида чоп этилган “Ўзбекча – русча луғат” (қисқача: ЎРЛ)да *тамойил* сўзига қуйидагича изоҳ берилган:

“ТАМОЙИЛ *книжн. склонность, уклон; направление, тенденция.*” [ЎРЛ, 417].

Тенденция сўзи эса ўзбек тилининг мазкур беш томли луғатида қуйидагича изоҳланган:

«ТЕНДЕНЦИЯ 1 *Тараққиёт йўналиши*; бирор нарсага қизиқиш, мойиллик, интилиш. 2 Маълум ўй-мулоҳаза, тасвир ёки асарнинг асосий мазмуни, ғояси. Маълумки, 60-70-йиллар давомида тарихий киноленталар яратиш соҳасидаги ижодий *тенденциялар* янада ривожлантирилди. С.Хўжаев, Ўзбек тарихий фильмлари. Бундай асарларга қизиқишнинг сири эса, менимча, турмушдаги илғор *тенденцияларни* замонга, кишилар талабларига ҳамоҳанг... бўладиган томонларини топиб, танлаб, саралаб олиб ёзиш билан боғлиқ. Н.Сафаров, Жасоратнинг давоми» [ЎТИЛ, IV, 65].

Кўринадикки, *тамойил* сўзининг луғавий маъноси *принцип* сўзидан тубдан фарқ қилиб, айнан *тенденция* сўзи англатадиган маънога яқин.

Принцип сўзини *тамоийил* билан алмаштиришга бўлган “ўжар” ҳаракатлар рус тилидан ўзлашганлиги яққол сезилиб турган *тенденция*нинг ўзбек нутқида яна ғализ, нотабий тарзда фаол қўлланишига олиб келмоқда, айрим матнларда эса *тамоийил*нинг қайси маънода (принцип маъносидами ёки тенденция?) қўлланганлиги ноаниқ бўлиб қолмоқда:

“Ли Куан Юни айрим экспертлар “ У фақат ўз мамлакатини ўзгартирди”, деб айтса, баъзилари “Осиёни”, учинчи одамлар эса “Бутун дунёни ўзгартирган”, дейди... Бинобарин у яратган *тенденция* ноёб ҳодиса, феномен ҳисобланиб, “Сингапур мўъжизаси” деб аталади ва башарият ривожига ўзига хос таъсир ўтказган. Умуман олганда, Ли Куан Ю буларнинг барчасини бирлаштирган ҳолда Сингапурнинг ютуғини ушбу *тамоийиллар* асосида амалга оширди: уни яшаш ва ишлаш учун энг хавфсиз ҳудудга айлантирди.”

Газетадан олинган ушбу матнда *тамоийил принцип* маъносини англатаяптими ёки *тенденция* маъносиними ноаниқ бўлиб қолган.

Тамоийил принцип маъносини айнан англата олмаслиги сабабли ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа амалдаги қонун ҳужжатларида *принцип* атамаси қолдирилган, *тамоийил* билан алмаштирилмаган. Масалан: *Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи*га асосланади (11-модда).

Принцип сўзи асосида ясалган бир қатор сўзларни *тамоийил* сўзи орқали ифодалаб бўлмайди. Мазкур сўзлар «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам келтирилган:

ПРИНЦИПИАЛ Принципдан келиб чиқадиган, муҳим, жиддий. Принципиал қарама-қаршилик. Принципиал масала. Жаҳондаги ҳозирги вазиятга икки принципиал ҳолат ҳосдир. Газетадан. 2 қ. принципли. Принципиал одам. **ПРИНЦИПИАЛЛИК** 1. Принципиал ҳолатга ҳослик, муҳимлик, жиддийлик. Масаланинг принципиаллиги. 2. Ишда ўз принципини изчиллик билан амалга ошириш, бир принципда маҳкам туриш. Раҳбарнинг принципиаллиги.

ПРИНЦИПЛИ Принципга қаттиқ риоя қиладиган, бир принципда маҳкам турадиган. Принципли олим. **ПРИНЦИПСИЗ** Бир фикрда маҳкам тура олмайдиган; бурди йўқ, бевурд. Принципсиз киши [ЎТИЛ, III, 309].

Қайд этилган ушбу (принципиал, принципиаллик, принципли, принципсиз) сўзлар англаётган маъно ва маъно нозикларини бугунги кунда *тамоийил* сўзи билан ифодалаб бўлмайди.

Гап ўзбек тилида мазкур тушунчани айнан ифодалай оладиган бирлик йўқлигида эмас, тилимизда *принцип* маъносида бемалол қўллаш мумкин бўлган сўзлар бир қатор, масалан *тутум*, *тутруқ* (тутуруқ), *субут*, *бурд* кабилар. Бу сўзлар *принцип* ўрнида оммавий ахборот воситаларида *тамоийил* каби кўп қўлланилганда уларнинг ҳар бири тамойил сўзига нисбатан *принцип* атамасининг маъносини қулайроқ ва тўлароқ ифода этган бўлар эди.

Гап сўзнинг мазмунан ўз мутаносибига эга ёки эга эмаслигида. Масалан, *принцип* сўзи ўрнида *тутум* сўзини ишлатиш мумкин: *принципиал* – *тутуми қаттиқ* (қадим ўзбекча сўз яшашдан фойдаланиб, *қаттиқтутум* кўшма сўзини ҳам ишлатса бўлади), *принципиаллик* – *қаттиқтутумлик*, *қатъий тутумлик*, *принципли* – *тутумли*, *принципсиз* – *тутумсиз*.

Яна қиёсланг: *Принципли* – *тутумли*, *принципига* қатъий риоя қиладиган – *тутумига* қатъий риоя қиладиган, бир *принципда* маҳкам турадиган – бир *тутумда* маҳкам турадиган. *Принципли* олим – *тутумли* олим. *Принципиал* масала – *қаттиқ тутумли* масала; *принципал* одам – *маҳкам тутумли* ёки *қатъий тутумли* одам.

Принцип сўзи ўзбек тилига тўлиқ, табиий равишда, ўзбек тили қонун-қоидаларига мувофиқ ўзлашган эмас. Унинг “*бегоналиги*”га ўзбек тили учун хос бўлмаган, аниқроғи тилимиз учун бутунлай ёт бўлган “ц” – ҳарф(товуш)и ҳам “шама” қилиб турибди. “Ц” ҳарфи собиқ мустабид совет тузумининг руслаштириш сиёсати ўлароқ ўзбек тилига рус-кирил алифбосининг қабул қилдирилиши муносабати билан ўтган асрнинг 1940 йилида киритилган эди. Рус тилида қандай ёзилиб (*принцип*), қандай талаффуз қилинса (*принцып*) ўзбек-кирил алифбосида ҳам худди шундай қабул қилинган ва ҳанузгача ўзбек-кирил ёзувида ҳам, радио-телевидение орқали узатилаётган эшиттириш ва кўрсатувлар нутқида ҳам шундайлигича қолмоқда.

Кўринадики, *тутум* сўзи *принцип* атамасининг маъносини англата олади, лекин *принцип* термини бу *тутум* маъносини жуда кўп ҳолларда ифода эта олмайди. Қиёсланг: қуйидаги шеърый мисраларда (1,2-мисоллар), оммабоп (3-

мисол) ҳамда илмий услубга (4-мисол) хос матнларда *тутум*, субут сўзининг қўлланишини:

- 1) Эй, дўст!// Ҳар битта оила – жамият ўзи, // Ҳар битта оила – бир давлат ўзи. // Оила ичида не *тутуминг* бор, // Ташда шу аслият – табиат ўзи. (Азим Суюн. Эй, дўст)
- 2) *Тутумларинг* ор-номус, таълим, миллат, субутлар // Кўрмасин сени ожиз миллат курти – манқуртлар (Бахтиёр Дониёров. Интил халққа тилаб ҳақ)
- 3) *Халқимизда азалдан* ҳар қандай рақобат ҳалоллик *тутумлари* асосида бўлиши одатга айланган. *Минг йиллик тарихига эга* бўлган миллий спорт ўйинимиз кураш *ҳозирга қадар ҳалоллик* рамзи ҳисобланади (газетадан).
- 4) “Шайбонийхон кўп жиҳатлардан Амир Темур *тутумига* ихлос ва риоя билан қарар, жумладан, саройга олим ва шоирларни, санъат аҳлини тўплаб, ижодга тарғиб-ташвиқ этар эди” [6: 17].

Келтирилган мисолларда *тутум* ёки *субут* ўрнида принцип сўзини қўллаб бўлмайди. *Тутумни принципга* алмаштириш ушбу матнлар умумий семантикасининг бузилишига, ифода ғализлигига олиб келади. Сўзнинг ноўрин қўлланиши натижасида реципиент (ўқувчи, тингловчи,) онгида ҳосил бўладиган ёқимсиз туйғуни ҳис қилиши мумкин.

Бу ҳолат *принцип* сўзининг ўзбек тилига тўлиқ ўзлашмаганлигини, унинг асосан термин сифатида денотатни фақат битта - ўз маъносида, ҳеч қандай маъно нозикликларисиз, услубий бўёксиз, “куруқ” ифода эта олишидан далолат бериб турибди. Демак, сўз лексик маъносини яхлит ва тўлиқ тасаввур қилиш учун унинг лексик қуршови, матн умумий семантикаси билан лисоний ва нутқий муносабатларга қай даражада кириша олишлигини ҳам инобатга олиш муҳим.

Тутум атамаси соф ўзбекча (қадим туркий) сўз бўлиб, у арабча *тамойил*, русча-байналминал *принципдан* талаффузи, ёзилишининг қулайлиги, қўлланиш имкониятининг кенглиги билан ажралиб туради. *Принцип* ўрнида ўзбекча *тутум* бўла туриб, *тамойилни* маҳкам қўллаш ўтган асрнинг 90-йилларида район ўрнида қадим ўзбек(туркий) *туман* сўзи борлигини билатуриб, “Атамақўм қарори вожиб!” деб (атамақўм қарори тил қонуниятлари, жумладан, унинг системавийлиги, ривожланиши, сўз ўзлашиши қонун-қоидалари, тутумларига зид равишда қабул қилинган бўлсада), *ноҳияга* ёпишиб қолган тилшуносларнинг илмий етарлича асосланмаган субъектив қарашларини эслатади.[8, 3]

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир сўзнинг лексик-семантик структурасини яхлит тасаввур этиш учун унинг асосий маъноси билан бирга нозик маъно қирраларини ҳам ажратиш, шу асосда, умумий ва фарқловчи семантик белгиларини аниқлаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Данияров Б. Х. Ўзбек тили лексик синонимларининг лисоний ва нутқий муносабати, лексикографик тадқиқи. Монография. - Тошкент: Сано стандарт, 2019. – Б. 171.
2. Данияров Б. Х. Проблемы лексической синонимии узбекского языка: Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Монография. - Москва: Институт языкознания РАН, 1994. –С. 80.
3. Данияров Б.Х. Исследование лексической синонимии, возникшей на базе заимствований в современном узбекском языке. Автореф. дис. ... кандидата филол.наук. М., 1993.
4. Данияров Б.Х. Контекстно-функциональный анализ как перспективная методика исследования семантической структуры лексических синонимов// Традиции и новации в профессиональной подготовке и деятельности педагога: сб. науч. тр. V Междунар. науч.-практ. конф. 23– 25 марта 2023 г. / под редакцией И.Д. Лельчицкого. – Тверь: ТвГУ, 2023. – Вып. 21. – 380 с. С. 208.
5. Данияров Б.Х. Шифокор – собственно узбекское, не заимствованное слово/ Тил ва адабиёт таълими илмий-методик журнали, Тошкент - 2023 йил, 3-сон. Б.57.
6. Қосимов Б., Жумахўжа Н. Ўзбек адабиёти: 10-синф учун дарслик // Масъул муҳаррир: Н. Ҳомидов / - 4- нашри. – Т.: Гафур Гулом номидаги нашриёр-матбаа ижодий уйи, 2003. 448 б. Б. 17.

